

Reskript om fanatiske bøgers indførelse

1700-tallets censurvirkosomhed og kongens kamp mod ulydige boghandlere

Af Benedikte Xenia B. Dimpker, Ditte Johanne Rieder og Benedikte Emilie T. Steensgaard¹

I efteråret 2022 deltog vi i kurset Kirke- og Teologihistorie 3 på Københavns Universitet. I kurset blev nyere forskning integreret, bl.a. via forskningsprojektet *Managing Melancholy*. På kurset blev håndskrevne kilder fra Det Teologiske Fakultets Kopibog fra 1733-1745 benyttet. Denne artikel fokuserer på én af de kilder, som det var muligt at arbejde med på kurset: Reskriptet om fanatiske bøgers indførelse udstedt d. 23. september 1740, der skærpede tilsynet med Københavns boghandlere.²

Artiklen er inddelt i fire dele. Første del indeholder en beskrivelse og transskription af kilden. Artiklens anden del behandler censuren i 1730-40'ernes Danmark-Norge og sætter således reskriptet ind i en større sammenhæng. I

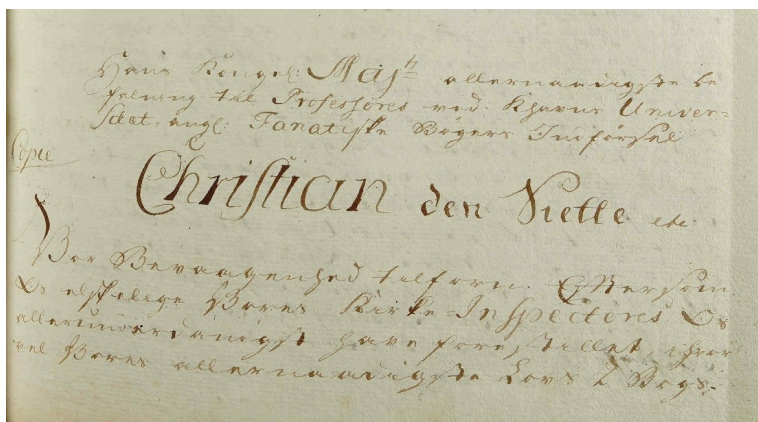
¹ Forfatterskabet er ligeligt fordelt mellem de tre forfattere.

Vi vil gerne takke studielektor Rasmus H.C. Nørtoft Dreyer for hans opfordring til at skrive denne artikel. Derudover vil vi gerne takke både ham og adjunkt Nanna Eva Nissen for deres kyndige vejledning gennem arbejdet med den.

² Et reskript er en kongelig afgørelse henvendt til enkeltpersoner eller myndigheder. Reskripter vedrørte ofte konkrete sager, men kunne under enevælden også have karakter af generelle retsregler og således fungere som love på linje med f.eks. forordninger. Se Jens Ulf Jørgensen: »Reskript«, *Den Store Danske*.

<https://denstoredanske.lex.dk/reskript> (15.07.2024).

tredje del inddrages en sag mod boghandler Johan Nicolai Lossius fra 1733 som et eksempel på myndighedernes håndhævelse af censurlovgivningen før reskriptet. Endelig analyserer artiklens fjerde del reskriptets anledning og indhold.

Figur 3: Det Teologiske Fakultets kopibøger er en vigtig kilde til mange forskellige forhold i 1700-tallet, bl.a. forhandlinger og høringssvar i enkeltsager og fakultetes stillingtagen og notater om lovgivning. Her ses indledningen til kopien af det i artiklen behandlede reskript. Rigsarkivet, Københavns Universitet, Det Teologiske Fakultet: Kopibog, 1733-1745, s. 879.

I. Kilden: Reskript om fanatiske bøger indførelse

Beskrivelse af kildematerialet

Vores transskription af reskriptet om fanatiske bøger indførelse er baseret på kopien i Det Teologiske Fakultets kopibog, som er skrevet ind med gotisk håndskrift.³ Kilden består af to dele. Første del er selve reskriptet, som

³ Rigsarkivet (RA), Københavns Universitet (KU), Det Teologiske Fakultet (TEO): Kopibog, 1733-1745, s. 879-883, <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=23253776#544331,90571819> (26.06.2024).

henviser til en forudgående indstilling fra Generalkirkeinspektionskollegiet.⁴ Anden del består af et »Kort Extract« af de nye retningslinjer, som reskriptet udstikker.⁵ Ekstraktet er underskrevet af boghandlerne Ch. Paulli,⁶ B.C. Rothe,⁷ Frantz Chr. Mumme,⁸ M.E. Lossius⁹ og Jacob Preuss¹⁰ den 1. december 1740 med en bekræftelse af, at de var blevet forelagt retningslinjerne. Disse boghandlere var givetvis ikke tilfældigt udvalgt, da fire af dem er iden-

Kopibøgerne indeholder kopier af Det Teologiske Fakultets udgående skrivelser og ofte også de forudgående henvendelser til fakultetet, som reskriptet er et eksempel på. Administrative myndigheder benyttede siden middelalderen kopibøger, også kaldet brevbøger, som et internt hjælpemiddel til at holde styr på forvaltningsmæssige afgørelser. Hans Kargaard Thomsen: »Kopibog«, *Den Store Danske*.

<https://denstoredanske.lex.dk/kopibog> (25.06.2024).

⁴ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 879-882. Se mere om Generalkirkeinspektionskollegiet under afsnittet »Censurvæsnets opbygning«.

⁵ RA, KU, TEO: Kopibog, 1773-1745, s. 882-883.

⁶ Kan tænkes at være boghandler Hieronymus Christian Paullis (død 1729) enke, Christina Hedewig (1673-1753), der overtog boghandlen efter sin mands død. Se Emil Paulli: *Familien Paulli*, København 1925, s. 14.

⁷ Muligvis Johan Christian Rothes enke, der i 1740 nævntes som en af byens boghandlere, der importerede bøger fra bogmessen i Tyskland. Se Harald Ilsøe: »Et forlag til salg«, *Fund og forskning i det Kongelige Biblioteks samlinger* 40 (2001), s. 7. Det er næppe sønnen, Gabriel Chr., da initialerne ikke stemmer overens.

⁸ Frantz Christian Mumme (død 1756/59) etablerede en boghandel i København i 1728 og importerede bøger fra Tyskland. Se Otto Andersen: »Boghandlerne på Børsen«, *Bogvennen* (1962), s. 58; Ilsøe 2001, s. 7.

⁹ Det er ukendt, hvem M.E. Lossius var. Denne var givetvis beslægtet med Johan Nicolai Lossius, mod hvem der i 1733 blev ført en sag, som vi skal vende tilbage til. J.N. Lossius nævntes i 1740 som en af de boghandlere, der importerede bøger fra Tyskland. Se Ilsøe 2001, s. 7.

¹⁰ Jacob Preuss var nordmand. Han kom til København i 1726, hvor han senest i 1737 oprettede en boghandel. Ilsøe 2001, s. 8. Ved hans død fandt man konge- og statskritiske bøger i dødsboet. Jesper Jakobsen: »Omorganiseringen af den teologiske censur. Generalkirkeinspektionskollegiets censurvirkingsomhed 1737-1747«, *Historisk Tidsskrift* 111:1 (2011a), s. 32.

tiske med eller sandsynligvis beslægtede med boghandlere, der i 1740 importerede bøger fra tyske bogmessen.¹¹ Ekstraktet med boghandlernes bekræftelse blev forevist i konsistoriet ved Københavns Universitet den 7. december 1740. Ekstraktet giver indblik i, hvordan retningslinjerne er blevet forelagt boghandlerne i en mere kortfattet form end forlægget i det kongeligt udstedte reskript.

Der findes også en kopi af reskriptet i Danske Kancellis sjællandske tegnelser, som er stilet til rektor og professorer ved Københavns Universitet og befaler rektor at beordre nuværende og fremtidige bogførere i København til at give Det Teologiske Fakultet en fortegnelse over »de fra Messen kommende eller med sig førende Bøger«. ¹² Samme dato udsendtes et lignende reskript til stiftbefalingsmænd og biskopper i Danmark og Norge med befaling om »at have nøje indseende med Bog-laderne, at ingen fordægtige og til *Separatismum* og *Fanatismum*, eller andre imod den *Evangeliske Religion* stridende lærdomme, sigtende Bøger, enten fra *Engeland* eller andre stæder i Dansk og Tysk Sprog blive indførte«. ¹³ I indlægget til de to tegnelser, dvs. de to reskripter, finder man Generalkirkeinspek-

¹¹ Ilsøe 2001, s. 7.

¹² RA, Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser, 1739-1740, nr. 534, fol. 770v-771v. <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977076#268595,50837375> (18.10.2024).

¹³ RA, Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser, 1739-1740, nr. 533, fol. 769v-770v. <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977076#268595,50837373> (18.10.2024).

Derudover blev der sendt en notits til Generalkirkeinspektionskollegiet om, »hvad der er befalet, angaaende at ingen fordægtige Bøger av Bogførerne maa indføres som strider imod den *Evangeliske Lærdom*«, RA, Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser, 1739-1740, nr. 535, fol. 771v-772r. <https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977076#268597,50837377> (18.10.2024).

tionskollegiets originale indstilling, som de to reskripter lægger sig tæt op ad eller ordret gengiver.¹⁴

Bjørn Kornerup har udgivet Generalkirkeinspektionskollegiets indstilling i transskription i *Kirkehistoriske Samlinger*, hvor han også oplyser, hvor de to reskripter findes gengivet på tryk.¹⁵ Som vi senere skal vende tilbage til, peger Kornerup på udbredelsen af kvækerske skrifter som en konkret anledning til reskriptet.¹⁶ Reskriptet står i Det Teologiske Fakultets Kopibog, fordi reskriptet omhandler en skærpet praksis af loven om teologiske bøgers censur i Danske Lov fra 1683 i 2. bog, 21. kapitel, hvoraf det fremgår, at teologiske bøger skulle censureres af Det Teologiske Fakultet. At det forefindes i Det Teologiske Fakultets Kopibog viser, at rektor lod fakultetet stå for henvendelsen til boghandlerne. Dette peger på teologi-

¹⁴ RA, Danske Kancelli: Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser, 1740 7 – 1740 12, nr. 533-534,

<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?>

[epid=1997791#268735,50905989](https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=1997791#268735,50905989) (26.06.2024); Bjørn Kornerup:

»Kvæker-Propaganda i Danmark og Norge i ældre tid«, *Kirkehistoriske Samlinger* 6/VI (1948-1950), s. 264.

¹⁵ Bjørn Kornerup henviser blandt andet til Fogtmans og Wessel Bergs samlinger af reskripter. Se Laurids Fogtman: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, del 4, bd. II, København 1788, s. 101-102; Fr. Aug. Wessel Berg: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge*, Christiania 1841, bd. I, s. 755. Dog gengiver Fogtman og Wessel Berg ikke reskripterne, men henviser til Casper Peter Rothes tryk af dem fra 1754. Casper Peter Rothe: *Casper Peter Rothes fuldstændige Udtog og Samling af hidindtil utrykte Kongelige Rescripter Resolutioner, Cancellie-Breve og Cammer-Ordres, hvilke Tiid efter anden ere udfærdigede til de Kongelige Embeds Mænd i begge Kongerigerne, henførte til den Danske Lows beqvemteste Capitler og Artikler*, København 1754, s. 331-337.

<https://www.kb.dk/e-mat/dod/130025708742-color.pdf> (26.06.2024).

Som Bjørnerup også gør opmærksom på, er reskriptet til stiftbefalingsmænd og biskopper (nr. 533) udgivet i P.R. Sollied, »Relationer: Fra Christiania, Bergen og Trondhjem om Smaaie Piecers censur«, *Boken om bøger*, bd. III, Oslo 1932, s. 93-94.

¹⁶ Kornerup 1948-1950, s. 255-264.

ske professorers rolle i censureringen af teologiske bøger, og at reskriptet blandt andet krævede, at bogførerne skulle indlevere en fortegnelse over modtagne og importerede bøger til Det Teologiske Fakultet.

Transskription af kilden¹⁷

Første del: Reskriptet af 23. september 1740:

[879] Hans Kongel. Maj^{ts} allernaadigste befaling til *Professores* ved Khavns *Univer-sitæt*, ang. *Fanatiske Bøgers* Indførsel
Copie

Christian den Siette etc.

Vor Bevaagenhed tilforn. Efftersom

Os elskelige Vores Kirke-*Inspectores* Os

allerunderdanigst have forestillet, ihvor-

vel Vores allernaadigste Lovs 2 Bogs(,)

[880] 21. *Capitel* tydeligen befaler, at ingen i hvo-

det og være kand maae noget lade trykke

førend det tilforn i vores *Universitæt* i

vores Kongel. *Residentz* Stad Kiøbenhavn

er igiennemseet og *ad proberet*,¹⁸ saa og at

ingen maae lade trykke her eller anden

steds noget Skriff, vores Høyhed, Regierin-

gen eller *politien* angaaende, med mindre

det af dennem bliver igiennemseet, som

vi dertil forordne,¹⁹ disligeste, at ingen

Danske Bøger, som uden vore Riger ere

trykte maae af nogen Ind- eller Udlændisk

i Rigerne indføres eller forhandles²⁰ med

videre Straf for dem, som i vore Riger

lader trykke eller andre Stæder trykte Bø-

ger indføre, som kunde have udseende til

nogen Oprør, være imod vores Høyhed el-

¹⁷ Sidetal i manuskriptet er anvist i klammer. Vores overskrifter er markeret med understregning.

¹⁸ Jf. DL 2-21-1. Se V.A. Secher (red.): *Kong Christian den femtis Danske Lov*, København 1929, s. 367.

¹⁹ Jf. DL 2-21-2. Se Secher 1929, s. 368.

²⁰ Jf. DL 2-21-3. Se Secher 1929, s. 368-369.

ler anden Ulæmpe foraarsage;²¹ Saa skal det dog befindes, at en og anden af vore Undersaatter her i Riget have skreven eet og andet *Theologisk Skrift*, som kunde synes at være stridigt imod *Staten* og *politien*, eller i det minste foraarsage u-læmpe og Anstød for U-lærde og den gemeene Mand og samme uden os elskelige vor *General Kirke Inspectorum* forevidende og Minde, og uden foregaaende vores *Theologiske Facultæts censur* haver ladet trykke uden for vort Rige Dannemark og der indføre, saa og i alle Boglader offentlig falholde²², for uden at det over alt er bekiendt, at baade Ind og Ud lændiske i nogle Aar skal have indført. Dansk *verterede*²³ *Fanatiske Bøger*, som uden for vore Riger og Lande er oversatte og trykte.

Da saasom slig Omgang er aldeeles stridig imod Loven, *turberer*²⁴ *Staten* og *politien*, giver Anledning til *Separatismum*, og *Fanaticismum p.p.*²⁵ ja ogsaa udbreder dem, og saaleedes foraarsager U-orden, Vildfarelse, Had[,] Forargelse, og hvad andet Ont der af meere kand flyde. Saa give vi Eder hermed tilkiende, at vi til saadan U-orden og Lovstridig Omgang i fremtiden at forebygge, allernaadigst have funden for godt, at du *Rector Universitatis*, alle Bogførerne i Kiøbenhavn effterskrevne *puncter* som en Regel og Rettesnoer skal [881] foreskrive. 1. skal alle Bogførere, saasnart de kommer, eller faaer deres Bøger fra Messen²⁶

²¹ Jf. DL 2-21-4. Se Secher 1929, s. 369-370.

²² Betyder *udbyde* eller (*have*) *til salg*. Se Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, bd. V.

²³ Betyder *oversætte*. Ibid., bind ukendt.

²⁴ Betyder *forstyrre*. Ibid.

²⁵ Forkortelse for *praeter plura*, som betyder *med mere*. Se Ordbog over det danske Sprog, bd. 16, 1936. <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=p> (10.06.2024).

²⁶ Uddybning: Der menes bogmesse.

giøre det *Theologiske Facultæt* Fortegnelse paa de *Theologiske Bøger*, de fører med sig, og inden *Facultætet* det haver samtykt, maae de ikke legge dennem offentlig til Fals. 2. De Bøger som *Facultætet* forlanger at see og kiende, skal uveigerligen²⁷ Dennem anviiises, og være følgaagtig, dog ey længere end 2 à 3 Dage, og imidlertid ikke til nogen selges deraf. 3. Skulle der iblandt findes Bøger, som *directe* ere skrevne for at forsvare *Separatismum*, at bespotte vor *Religion*, Guds Tieniste og *Sacramenta*, sær²⁸ paa Dansk eller Tydsk, eller og grove *Fanatisme* Bøger, da maae de aldeeles ikke holdes fals, eller selges til nogen ubekiendt, som derved kunde forføres, i sær ikke til *Studertere*, ey heller til u-studerede Folk. 4. Dog skal det ikke være dem formeent at have nogle *exemplarier* deraf at selge til lærde Mænd, *Professorer*[,] Præster, som ere i Embede, eller saadanne som samler *Biblioteqver*, men ikke holde dem offentlig fall²⁹, eller lade dennem ligge for alles Øyne; Men de *exemplarer* som de ikke til saadanne kand afsætte, skal de til næste Mese igien skille sig ved. 5. De maae aldeeles ikke understaae sig for de saa kaldede *Separatister* at indbringe Bøger, som de forlange for dennem at *distribuere*, ey heller maa de self *distribuere* slige Bøger, som der søges effter. 6. Alle dennem, som kjøber slige Bøger, som *Theologi* forbyder offentlig at selge, skal de optegne offentlig med Nafnene, saa at de kand giøre reede for hvert *exemplar*, hvor det er afbleven. 7. Befindes nogen Bogfører at have indført slige Bøger, som ey ere *Theologis* meldede, og af dennem tilbadte at selge, eller at have soldt til nogen saadan Bog, som *Theologi* forbyder at selge

²⁷ Ældre stavemåde af *uvægerlig*.

²⁸ Svarer til adverbiet *især*. Se Ordbog over det danske Sprog, bd. 23, 1946. <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=sær> (10.06.2024).

²⁹ Som *fal* af *falholde*. Se Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, bd. V.

uden til *Studerede* Mænd i Embeder, og til dennem som have *Biblioteqver*, da skal ikke alleene alle de *exemplarer*, som de haver af den Bog være *confisqverede*, men Bogførerne skal end ogsaa betal(e) tredobelt de Bøger, de have solt, og om det befindes, at de med Villie og Forsæt hemmelig haver søgt at udsprede slige Bøger, skal dennem formee-[882] nes at holde Boglade. 8. De maa ingen Bog skreven her i vore Riger paatage sig udenlands at lade trykke, førend den her af ved kommende er *censureret*, og være lige samme Straf undergiven, som om nogen Bog her bliver trykt uden *censur*.

Og paa det at disse foreskrevne *puncter* disto nøyere af Bogførerne skal orde effterlevede haver *Rector Universitatis* at lade saavel de i vores kongelige *Residentz* Stad Kiøbenhavn nu værende Bogførere, som de der sig i fremtiden her ville nedsætte paa et *exemplar* af disse *articler* sig skrifftelig *reversere*³⁰, at de sig samme i alle Maader med allerunderdanigst Hørsommelighed³¹ skal effterrætlig holde. Dereffter I eder allerunderdanigst haver at rætte, befalendes Eder Gud, skrevet paa Slot *Friderichsborg* d. 23 Septbr 1740

Under vor Kongelig Haand og Signet
Christian R.

Til *Rectorem* og *Professores*
ved Kiøbenhavns *Universitæt etc.*

*J.L. v Holstein*³²

Copiens Rigtighed *testerer*

*J.C. Kall*³³.

³⁰ Betyder *forpligte sig skriftligt*. Se *Supplement til Ordbog over det danske Sprog*, 1992-2005. <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=reversere> (11.06.2024).

³¹ Betyder *hørsomhed, ærbødighed*. Se Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700)*, bd. II.

Anden del: Retningslinjerne i forkortet form, med boghandlernes bekræftelse:

Kort Extract

Til *Rectorem* og *Professores* ved Kiøbenhavns *Universitæt*, at *Rector Universitatis* skal foreskrive saavel de nu værende, som de sig hereffter i Kiøbenhavn nedsættende Bogførere effterskrevne Punkter, dem de og skal *reversere* sig at efterleve, nemlig 1. At de skal give det *Theologiske Facultæt* en Fortegnelse paa de fra Messen kommende eller med sig føren(e) Bøger. 2. At de skal anviise *Facultætet* de Bøger, som de forlanger at kiende. 3. Maa de ikke falholde eller til u-bekiendte selge de Bøger som *directe* ere skrevne for at forsvare *Separatismum*. 4. Dog maa [883] de have nogle *exemplarier* deraf at selge til lærde Mænd som ere i Embedet, og dem som samle *Bibliotheqver*. 5. At de ikke maa indbringe Bøger for de saa kaldede *Separatister*. 6. At de skal optegne dem ved Navne som kiøbe sli-ge af *Theologis* forbudne Bøger. 7. Dersom de selge saadan Bog, som af *Theologis* er forbu-den, skal alle *exemplarier* af samme Bog være confisqveret, og Bogføreren betale tredobelt de Bøger som hand har solt. 8. Maa de ingen Bog skreven her i Rigerne udenlands lade trykke, førend den her af vedkommende er *censurered*.

Indholden heraf at være Os *communicered* til allerunderdanigst Effterlevelse, tilstaaer vi hermed.

³² Lensgreve Johann Ludvig von Holstein (1694-1763) beklædte rollen som oversekretær i Danske Kancelli, var Generalkirkeinspektionskollegiets præsident og ansat som gehejmeråd, dvs. kongens rådgiver. Jakobsen 2011a, s. 10.

³³ Johan Christian Kall (1714-1775) havde tidligere fungeret som lærer for de kongelige medlemmer under Christian 6. og blev senere konferensråd. Fr. de Fontenay: »J.C. Kall (professor i mellemøstlige sprog)«, *Dansk Biografisk Leksikon*. [https://biografiskeksikon.lex.dk/J.C. Kall - professor i mellem%C3%B8stlige sprog](https://biografiskeksikon.lex.dk/J.C._Kall_-_professor_i_mellem%C3%B8stlige_sprog) (15.07.2024).

Khavn d. 1 Dec^{br}

1740

Ch. Paulli.

B.C. Rothe

Frantz Christ. Mumme

M.E. Lossius

Jacob Preuss

Foreviist i Consistorio d. 7 Decembr

1740. testerer

JC Kall.

II. Censuren i 1700-tallets Danmark-Norge

Censuren i Danmark-Norge frem til 1730'erne

Allerede før enevælden havde man et ideal om total kontrol med offentlige ytringer.³⁴ Man kender til et par eksempler på en form for censurering af bøger i Danmark før reformationen i 1536, men det var først med Kirkeordnansen fra 1537/39, at der blev lovgivet mere systematisk omkring tryk og import af bøger. Selvom der var lovgivning om censur, var det svært at kontrollere i praksis. Derfor blev der jævnligt foretaget indskærpelser af bestemmelsen op gennem 1500- og 1600-tallet.³⁵

Fra enevældens indførelse i 1660 til 1730'erne var censurens praksis i Danmark-Norge meget varierende og inkonsekvent. Det til trods for, at Danske Lov fra 1683 havde klar lovgivning og veletableret sagsgang omkring censur.³⁶ Efter Den Store Nordiske Krigs afslutning i

³⁴ Jacob Mchangama og Frederik Stjernfelt: *MEN: Ytringsfrihedens historie i Danmark*, København 2016, s. 120.

³⁵ Jesper Düring Jørgensen: »Censur og bogundertrykkelse 1500-1849«, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 8:3 (1993), s. 90.

³⁶ Jesper Jakobsen nævner reskriptet som eksempel på, at der forud for reskriptets udstedelse var praksis for, at bøger blev trykt uden censur til trods for den gældende lovgivning. Jakobsen 2011a, s. 25. Se desuden afsnittet »Censurvæsnets opbygning« for en uddybning om Danske Løvs bestemmelser vedrørende censur.

1720'erne var censurens praksis mindre streng, da der ikke længere var et lige så stort behov for kontrol med ytringer i det offentlige rum som under krigen (1700-1721). En indikation herpå var, at en del bøger blev trykt uden *imprimatur* i 1720'erne.³⁷ Den mindre strenge praksis måtte i nogen grad være billigt af kongen og regeringen, da enevælden var et strengt hierarkisk system, hvor man ellers ikke så igennem fingre med lovovertrædelser.³⁸

Med Christian 6.s magtovertagelse i 1730 skete en del opstramninger vedrørende kontrollen af censuren, og myndighederne blev mere restriktive over for uønskede ytringer i det offentlige rum. Omvendt blev man også opmærksom på betydningen af det offentlige rum i statsstyringen. Det var således en vigtig forudsætning for myndighedernes kommunikation med borgerne, at borgerne kunne læse det, som de offentlige myndigheder kommunikerede til dem via skrift. Dette var en af de så at sige mere verdslige grunde til indførelsen af konfirmationen i 1736 og udstedelsen af Skoleforordningen i 1739.³⁹

Christian 6. støttede den pietistiske bevægelse,⁴⁰ der allerede tidligt i århundredet havde gjort sit indtog blandt danske teologer og snart også blandt befolkningen. I 1732 blev der udstedt forbud mod at udlægge Guds ord andre

³⁷ *Imprimatur* var et stempel på, at en bog var godkendt til tryk. Indtil 1738 skulle censors navn og betænkning også trykkes sammen med *imprimatur*. Se Jakobsen 2011a, s. 12.

³⁸ Jakob Maliks: *Vilkår for offentlighed: Sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770*, Trondheim 2011, s. 83-84; Jakobsen 2011a, s. 1.

³⁹ Maliks 2011, s. 85. Konfirmationen blev indført på 200-året for reformationen i Danmark med inspiration fra pietismens grundlægger Philipp Jacob Spener (1634-1705). Konfirmationen blev indført for at fremme kristelig oplysning og guds frygt gennem opdragelse og undervisning. Se Konfirmationsbekendtgørelsen 1736, s. 37; Carsten Bach-Nielsen: »1500-1800«, *Kirkens historie*, red. Carsten Bach-Nielsen og Per Ingesman, bd. 2, København 2012, s. 309.

steder end i kirken, og alt religiøst arbejde skulle herefter foregå inden for statskirkens rammer. I 1735 lagde Christian 6. den danske statskirke fast på den hallensiske pietisme.⁴¹ Kongens hofpræst havde altid haft en betydelig indflydelse på kongen både i religiøse og politiske anliggender – dette var særligt gældende under pietismen. Christian 6.s hofpræst, Erik Pontoppidan (1698-1764), spillede

⁴⁰ Christian 6. havde allerede som kronprins haft interesse i den pietistiske bevægelse. Han blev også influeret af herrnhutismen, idet han gennem sin svigermor, markgrevinde Sophie Christiane (1667-1737), stiftede bekendtskab med lederen af den herrnhutiske bevægelse, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760). Christian 6. og Zinzendorf udvekslede mange breve. Se Johannes Pedersen: »Pietismens tid«, *Den Danske Kirkes Historie*, red. Hal Koch & Bjørn Kornerup, bd. V, København 1951, s. 75-76. Zinzendorf var til stede ved fejringen af kongeskiftet i 1731, hvor han også blev hædret med Dannebrogordenen. Zinzendorf håbede på at komme i tjeneste hos Christian, når han blev konge. Dette skete dog ikke, da magtfulde embedsmænd som f.eks. C.A. Plessen var imod det. Se Pedersen 1951, s. 117-118.

⁴¹ Bach-Nielsen 2012, s. 304-306 og 309. Den hallensiske pietisme blev grundlagt af August Hermann Francke (1666-1727), og det blev som nævnt denne form for pietisme, som den danske statskirke fulgte. Både Frederik 4. og siden sønnen Christian 6. var personligt optaget af den hallensiske pietisme, som også var en af grundene bag valget af den hallensiske pietisme som den pietisme, statskirken fulgte. Den hallensiske pietisme står i modsætning til nogle andre former for pietisme, særligt den radikale pietisme, idet den hallensiske ikke er kirkefjendsk. Se Nina J. Koefoed og Sasja Emilie Mathiasen Stopa: »Pietistic influence on societal development in eighteenth-century Scandinavia«, *Pietismus und Neuzeit* 45, s. 13. Med indførelsen af den hallensiske pietisme var der tale om en reform fra oven, hvor statskirken ville udnytte potentialet fra den populære pietistiske bevægelse. Se Mchangama og Stjernfelt 2016, s. 112; Bach-Nielsen 2012, s. 309. Kongen skulle ifølge Kongelovens (1665) første artikel tilslutte sig *Confessio Augustana*, hvilket var grunden til, at det blev den hallensiske og ikke den herrnhutiske pietisme, der blev den statskirkelige ideologi i Danmark. Herrnhuterne tilsluttede sig nemlig først CA som bekendelse i 1749, og derfor kunne Christian 6. ikke have tilsluttet sig herrnhutismen uden at sætte enevældets legitimitet på spil. Maliks 2011, s. 87; Bach-Nielsen 2012, s. 298.

en afgørende rolle i at udforme statspietismens ideologi og havde samtidig en vigtig stemme i censurforvaltningen.⁴²

Pietismen var i 1730'ernes Danmark-Norge ingen entydig bevægelse; periodens åndelige og kirkelige liv var præget af turbulens og uro.⁴³ De forskellige pietistiske strømninger var i konstant udvikling og i kamp med hinanden, hvilket førte til en rivalisering mellem forskellige pietistiske grupperinger. Radikalpietistiske strømninger var såkaldt kirkefjendske,⁴⁴ dvs. kritiske over for statskirken. Dette førte til uroligheder og teologiske diskussioner, som kulminerede i angreb grupperne imellem, på statskirkenes mænd (som regel de såkaldt luthersk-ortodokse teologer) og ophedede debatter parterne imellem.⁴⁵ Pietismen blev generelt mødt af modstand fra tidens mere traditionelle religiøse elite, altså de luthersk-ortodokse teologer, der havde været nærmest ene-dominerende i årtierne før

⁴² Maliks 2011, s. 86.

⁴³ Jesper Jakobsen: »Der Klagen über das verdorbene Christenthum: Om interessekonflikter og censurprocedure vedrørende oversættelsen af et teologisk skrift i 1739«, *Fund og Forskning i Det Kongelige Biblioteks Samlinger* 50 (2011b), s. 259.

⁴⁴ Radikal pietisme betegner pietistiske strømninger, der anfægtede kirken og ikke ønskede at være en del af en statskirke, heraf navnet *separatister* – de ønskede at blive separeret fra den etablerede kirke. Herrnhutismen er et eksempel på en pietistisk bevægelse, der blev anset for at være radikal. Se Mchangama og Stjernfelt 2016, s. 114-16. Dog anså herrnhuterne sig selv som medlemmer af den lokale eller statslige evangelisk-lutherske kirke. Se Jørgen Lundbye: *Herrnhutismen i Danmark*, København 1903, s. 12. I begyndelsen af 1730'erne banede herrnhutismen vejen tilbage til kirken for nogle separatister, mens andre blev separatister gennem herrnhutismen. Se Pedersen 1951, s. 120. Et andet eksempel på en radikalpietistisk strømning var dippelianismen. Se Pedersen 1951, s. 63-65 og 144f.

⁴⁵ Et sigende eksempel er den såkaldte skriftemålsstrid i 1733. Konflikten opstod, fordi den lutherske statskirke mente at være (og er) for alle (barne-)døbte og ikke er en calvinsk-puritansk pagtskirke for de fromme, som nogle pietister gav udtryk for. Se Bach-Nielsen 2012, s. 308; Mchangama og Stjernfelt 2016, s. 114. Læs mere om de involverede i striden under afsnittet »III. Sagen mod boghandler Johan Nicolai Lossius«.

pietismens gennembrud.⁴⁶ Pietisterne opponerede mod denne teologiske elites fokus på det dogmatiske indhold af troen; groft sagt delte pietisterne uanset retning et fokus på den individuelle og personlige tilegnelse af troen.⁴⁷

Censuren over politiske ytringer blev skærpet under Christian 6., men myndighedernes hovedansvar gjaldt teologiske skrifter. Censuren af teologiske tekster havde tidligere været på dagsordenen. En af de første centrale sager fandt sted i 1706, hvor det tyske skrift *Lutherus ante Lutheranismum* blev underlagt censur og forbud.⁴⁸ Formålet med at censurere dette skrift var at sikre den rette lære, såvel som ro og orden. Det samme formål gjorde sig gældende under Christian 6., når man censurerede teologiske skrifter.

Christian 6. støttede den pietistiske bevægelse, men holdt tilbage med en total pietistisk reform i begyndelsen af sin regeringstid i starten af 1730'erne, hvor Det Teologiske Fakultet var præget af den endnu fremherskende lutherske ortodoksi. Siden reformationen havde Det Teologiske Fakultet haft en afgørende stemme i religiøse og politiske spørgsmål, og teologiske professorer spillede en væsentlig rolle i enevældens juridiske system. I overensstemmelse med den teologiske konsensuslinje, som blev fulgt i Danmark fra reformationen og frem, forsøgte Christian 6. at balancere mellem at støtte pietismen og de lutherske ortodokse professorer for ikke at udløse en indre-konfessionel strid i landet. Dette kunne i værste tilfælde

⁴⁶ Jakobsen 2011b, s. 259; Jens Glebe-Møller: »Nådens rige forudsætter magtens rige. Den danske debat om hedningemissionens teologiske legitimitet«, *Det begyndte i København. Knudepunkter i 300 års indisk-danske relationer i mission*, red. K.E. Bugge, Hans Raun Iversen og Niels Kastfelt m.fl., Odense 2005, s. 127.

⁴⁷ Glebe-Møller 2005, s. 127.

⁴⁸ P.W. Becker: »Kirkehistoriske Bidrag fra Chr. V's og Fr. IV's Tids«, *Kirkehistoriske Samlinger* 3/1 (1874-1877), s. 232.

true kongens magt og enevælden, der var religiøst begrundet. Kirkens og kongens magt var tæt forbundne i overensstemmelse med Luthers to-regimentelære. Kongens magt var ikke kun politisk, men også gejstlig, hvilket fremgår i beskrivelsen af den enevældige kongemagt i første artikel af Kongeloven fra 1665: »ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere og den vædeligen haandhæfve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Guds bespottere«. ⁴⁹ Kongen havde altså ansvar for de danske borgeres kristne tro samt at holde troen fri for kætteri og sværmeri. ⁵⁰

Når Christian 6. ønskede at fremme pietismen i riget, skulle han derfor gøre det på en måde, hvor han ikke risikerede at sætte sin egen magt på spil eller skabe uro blandt befolkningen. Derfor placerede han over tid pietistisk-sindede embedsmænd i centrale stillinger og ændrede på censurvæsnets opbygning. ⁵¹

Censurvæsnets opbygning

I 1700-tallet bestod censurmyndighederne af politimestre, Danske Kancelli og Missionskollegiet, men dets hovedorgan frem til 1770 var Københavns Universitets fire fakulteter. ⁵² Derudover var censuren i første halvdel af 1700-tallet baseret på bestemmelserne i Danske Lov, 2. bog, 21. kapitel om bøger og almanakker fra 1683: ⁵³

⁴⁹ A.D. Jørgensen: *Kongeloven og dens Forhistorie*, København 1886, genoptryk fra 1973, s. 43.

⁵⁰ Jakobsen 2011a, s. 5 og 8.

⁵¹ Maliks 2011, s. 86-90.

⁵² Jakobsen 2011a, s. 1.

⁵³ Denne lov nævnes også i reskriptet om fanatiske bøger (se også note 18-21). RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 879-880.

Ingen, i hvo det og være kand, maa noget lade trykke, før end det tilforn i Kongens Universitet i Kiøbenhavn er igiennemseet og paakient af Decano i den Facultet, som Materien hører hen til, eller af een anden Professore, som Decanus ... det tilskikker ... Hvo herimod gjør, baade den, som trykker og trykke lader, straffis ikke alleeniste for saadan Ulydighed, men ogsaa for Skriftets Indhold, om derudj noget forargeligt findis.⁵⁴

Det var også ulovligt at indføre udenlandske bøger: »Ingen Danske Bøger, som uden Kongens Riger ere trykte, maa af nogen Ind- eller Ud-lændisk i Riget indførís, eller forhandlis«. ⁵⁵

Censurvæsnet var opdelt i en teologisk og en politisk gren. Inden Det Teologiske Fakultet skulle censurere teologiske skrifter, blev de sendt til gennemsyn hos den lokale biskop.⁵⁶ Denne procedure var foreskrevet i Danske Lov: »Dog skal Theologiske Materier, som nogen paa Landet vil have trykt, først Superintendenten i Stigtet at igiennemsee tilstillis«. ⁵⁷

Fra 1737 var der endnu en instans, som teologiske tekster skulle censureres igennem. Christian 6. oprettede den 1. oktober 1737 Generalkirkeinspektionskollegiet for »at befordre GUDS sande Kundskab og Frygt hos Vore kiære og troe Undersaatte« og »have Opsigt med alle Theologiske og Religionen eller Kirkens Indrettelse og Tilstand

⁵⁴ DL 2-21-1, se Secher 1929, s. 367-368.

Allerede i Kirkeordinansen (1537/39) nævnes at »de tilforne bliffue wdi wor høige Schole offuersiet«. Se Jørgensen 1993, s. 90. Hvis »høige Schole« betegner universitetet, har der allerede dengang været bestemmelser om, at professorerne skulle gennemlæse (jf. »offuersiet« betyder overse) litteratur.

⁵⁵ DL 2-21-3, se Secher 1929, s. 368-369.

⁵⁶ Jakobsen 2011a, s. 1.

⁵⁷ DL 2-21-1, se Secher 1929, s. 367-368.

anrørende Skrifters Censur«. ⁵⁸ Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet var altså en ændring i censurvæsenets opbygning, der gjorde det muligt for Christian 6. at integrere pietistisk-sindede personer i embedssystemet for at åbne for pietistiske teksters godkendelse uden samtidig at delegitimere ortodokse dogmer. ⁵⁹ Generalkirkeinspektionskollegiets kongeligt udnævnte medlemmer bestod af de mest magtfulde religiøse autoriteter i riget, ⁶⁰ men som – hvad der er værd at bemærke – mere eller mindre delte kongens pietistiske synspunkter. ⁶¹ Generalkirkeinspektionskollegiet havde til opgave at hjælpe kongen med at opretholde den hallensiske statskirkevenlige pietismes fortrinsstilling, såvel som den kirkelig enhed i staten, blandt andet ved at medvirke ved censuren af teologiske skrifter. ⁶² Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet kan således forstås som kongens forsøg på at vriste kontrollen over den teologiske censur ud af hænderne på de luthersk ortodokse teologer, der endnu dominerede Det Teologiske Fakultet. ⁶³ Generalkirkeinspektionskollegiet skulle dog ikke gennemlæse alle teologiske skrifter, men skulle kontrollere – og eventuelt godkende eller afvise – fakultetets og biskoppernes afgørelse. Generalkirkeinspektionskollegiet var således øverste myndighed i censuren af teologiske skrifter og havde ret til at underkende Det Teologi-

⁵⁸ Ingrid Bentzen: »En advarsel til Københavns bogtrykkere«, *Fund og Forskning* 21 (1974), s. 71 og 73.

⁵⁹ Maliks 2011, s. 89-90.

⁶⁰ Medlemmerne af Generalkirkeinspektionskollegiet i 1740, hvor reskriptet er fra, var: Kollegiets præsident Johann Ludvig von Holstein, Sjællands biskop Peder Hersleb, højesterets-assessor Christian von Stöcken, konferensråd Johan Wilhelm Schröder, hofpræst Johannes Bartholomæus Bluhme og provsten ved Holmens Kirke Matthias Hviid. Se Jakobsen 2011a, s. 10.

⁶¹ Jakobsen 2011b, s. 260.

⁶² Maliks 2011, s. 89-90.

⁶³ Jakobsen 2011a, s. 6.

ske Fakultets afgørelser.⁶⁴ Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet lettede forholdene for at trykke pietistiske skrifter og gav modvægt til de lutherske, ikke-pietistiske teologer.⁶⁵

Denne nye institutionelle instans var altså et udtryk for en dobbelttydighed, hvor man på den ene side ønskede at være mere tolerant i forhold til trosfriheden, hvilket man eksempelvis gjorde ved at indskrænke Det Teologiske Fakultets traditionelle magt, men på den anden side ønskede man også at skabe et værn mod eksempelvis fanatisme, og dermed indskrænkede man alligevel friheden i trossager. Konventikelplakaten fra 1741 er et udtryk en skærpelse af den frihed og løssluppenhed, der havde indfundet sig med tolerancen.⁶⁶ Det samme er reskriptet om fanatiske bøgers indførelse. Generalkirkeinspektionskollegiet var altså et udtryk for den dobbelthed, der generelt kendetegnede den pietistisk-sindede magtstruktur i Danmark-Norge. Oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet kan ses som et forsøg på at flytte magten væk fra Det Teologiske Fakultet og kirkens øverste ledelse, i form af biskopperne,⁶⁷ for i stedet at lægge ansvaret i trossager over på den enkelte. Oprettelsen af denne nye instans kan siges at være et udtryk for den måde, samfundet ændrede sig på i begyndelsen af 1700-tallet i forbindelse med pietismens indtog i magten. Kristian Mejrup skriver, at der i denne tid var en udvikling i måden, man betragtede forholdet mellem lov og moral. Han skriver, at man »flyttede fokus fra Guds lov som autoritet til den forpligtede kristne

⁶⁴ Jakobsen 2011b, s. 263.

⁶⁵ Mchangama og Stjernfelt 2016, s. 121.

⁶⁶ Se afsnittet »De nye retningslinjer« for uddybende kommentarer til Konventikelplakaten.

⁶⁷ Henrik Horstbøll: »Pietism and the politics of catechisms. The case of Denmark and Norway in the eighteenth and nineteenth centuries«, *Scandinavian Journal of History* 29:2 (2004), s. 143-160.

borger«. ⁶⁸ Mennesket blev anset for et fornuftigt individ, så moralen blev den enkeltes eget ansvar – dermed blev autoriteten flyttet fra objektive dogmer til den subjektive fornuft. Mejrup skriver: »Teologien skulle ud af systemerne og ind i og manifestere sig i den kristne borger til gavn for Gud, konge og fædreland«. ⁶⁹ Dog bibeholdt man stadig med Generalkirkeinspektionskollegiet en vis form for opsyn med og restriktion over for borgernes tro. Man kan tale om frihed under ansvar – et ansvar, der dog alligevel i sidste ende synes at ligge hos kongen, idet det høje antal af reskripter, der blev udstedt som skærpende lovgivning i trossager i begyndelsen af 1700-tallet, er et udtryk for, at borgerne alligevel havde brug for et værn mod eksempelvis fanatisme for at holde troen ren.

Desuden blev Generalkirkeinspektionskollegiet oprettet som en reaktion på de religiøse uenigheder og urolige tilstande i landet, som de mange pietistiske strømninger havde ført med sig. Det var især de radikalpietistiske og separatistiske strømninger, der udgjorde en trussel over for kirken, idet de forsamledes i private konventikler uden for kirkens og statens kontrol. ⁷⁰ Dette blev opfattet som en bekrigelse af kongedømmet, hvis ikke de befandt sig inden for rammerne af den officielle statskirke, for en fjende af statskirken blev anset som en fjende af kongen – politik og religion gik hånd i hånd. De reagerede hårdt mod private lægmandsforsamlinger, hvis der var risiko for, at de truede den politiske og sociale orden. ⁷¹ De kirkefjendske radikalpietister var fra omkring 1700 og op til 1740'erne underlagt

⁶⁸ Kristian Mejrup: »From og moderne lydighed i 1736«, *Kirkehistoriske Samlinger* (2022), s. 183.

⁶⁹ Ibid., s. 189-191.

⁷⁰ Jakobsen 2011b, s. 260.

⁷¹ Juliane Engelhardt: »Pietisme og krise. Den Halleske og radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6.«, *Historisk Tidsskrift* 116:2 (2016), s. 282.

myndighedernes kontrol og opsyn, og man kunne blive strafforfulgt for afvigende teologiske synspunkter.⁷²

Det var censurens praksisser, der optog regeringen i enevældens Danmark i 1730-40'erne. Der blev foretaget en række forordninger og reskripter, der skulle regulere praksis i forhold til teologiske skrifers censur. Myndighederne tøvede ikke med at straffe en bogtrykker eller en forfatter, der havde udgivet eller skrevet ucensurerede skrifter, hvis de fandt det nødvendigt.⁷³

III. Sagen mod boghandler Johan Nicolai Lossius

Sagen mod boghandler Johan Nicolai Lossius⁷⁴ (død omkring 1741/42) fra 1733 omhandler salg af et tysk anti-pietistisk skrift med titlen: *O.V. Wohlgegründete Antwort auf die Anfrage Eines gewissen Fürstl. Raths die Pietistischen Conventicula in Copenhagen betreffend und von demselbigen andern zu guter Nachricht zum Druck befördert* (herefter »Wohlgegründete Antwort«).⁷⁵ Ifølge titlen er der tale om et skriftligt svar på en unavngiven⁷⁶

⁷² Mchangama og Stjernfelt 2016, s. 117. Se også Pedersen 1951, s. 192-198.

⁷³ Jakobsen 2011a, s. 4-6.

⁷⁴ Om Johan Nicolai Lossius er beslægtet med M.E. Lossius, der nævnes i reskriptet, har vi ikke kunnet afgøre med sikkerhed, M.E. Lossius kan have været en slægtning. Uagtet muligt slægtskab har reskriptet fra 1740 vedkommet både M.E. Lossius og J.N. Lossius.

⁷⁵ [Erdmann Neumeister:] *O.V. Wohlgegründete Antwort auf die Anfrage Eines gewissen Fürstl. Raths die Pietistischen Conventicula in Copenhagen betreffend und von demselbigen andern zu guter Nachricht zum Druck befördert*, 1732.

<https://www.kb.dk/e-mat/dod/113424011558-color.pdf> (16.07.2024).

⁷⁶ Den fyrstelige rådgiver, som er unavngivet i skriftet, er kendt af forfatteren.

Rørdam udtrykker det således: »Skriftet fremtræder som en Besvarelse af det Spørgsmål, en os bekjendt 'fyrstelig Raad' havde forelagt Forfatteren«. Holger Frederik Rørdam: »Beslaglæggelse af et Skrift mod de gudelige Forsamlinger 1733«, *Kirkehistoriske Samlinger* 4/V (1907-1909), s. 801.

fyrstelig råds spørgsmål om de pietistiske konventikler i København. I det nærværende analyseres sagen på baggrund af H.F. Rørdams udgivelse af sagsakterne, som tæller politimester Torms (1684-1764) efterretning⁷⁷ den 1. februar 1733 på foranledning af Carl Adolph von Plessen (1678-1758), dernæst en kort kongelig skrivelse⁷⁸ fra den 9. februar og slutteligt den kongelige ordre⁷⁹ til politimester Torm fra den 12. februar.⁸⁰

Af politimesterens efterretning fremgår det, at Lossius mente, at en del af eksemplarerne var eftertrykt i København. Politimesteren beretter at have indkaldt »alle Boghandlerne og Bogtrykkerne«, som alle benægtede at have eftertrykt skriftet. De mente derimod, at det var trykt i Hamborg eller Lybæk. Derudover afviste de selv at have været i besiddelse af skriftet. Bogtrykker Rotmer berettede at have afvist Lossius ønske om at få trykt skriftet hos ham, og at Lossius havde vist ham de to eksemplarer.⁸¹

⁷⁷ Politimesterens efterretning findes som indlæg til den kongelige ordre af 12. februar 1733. RA, Danske Kancelli: Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser, 1733 1 – 1733 5 8, under nr. 36.
<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977091#268699,50891130> (16.07.2024).

⁷⁸ Rørdam henviser fol. 398 i Den Ledreborgske Samling.

⁷⁹ Den kongelige ordre findes i RA, Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser, 1733-1734, nr. 36, fol. 20v.
<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977076#268586,50829263> (16.07.2024). Udkastet til den kongelige ordre findes i RA, Danske Kancelli: Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser, 1733 1 – 1733 5 8, under nr. 36.
<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977091#268699,50891131> (16.07.2024). Den kongelige ordre findes desuden i Den Ledreborgske Håndskriftsamling nr. 396.

⁸⁰ Rørdam 1907-1909, s. 799-806.

Rørdam omtaler kort skriftet, men hans primære sigte er at gengive sagen mod Lossius med udgivelsen af sagsakterne.

⁸¹ Rørdam 1907-1909, s. 802-803

Selve skriftet er inddelt i 13 punkter, som består af en beretning, en »Pietistische Relation«, ⁸² dvs. en pietistisk beretning efterfulgt af forfatterens kommentarer. Rørdam anså det ikke for muligt at identificere forfatteren. ⁸³ I *Lexikon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart* er skriftet blevet knyttet til Erdmann Neumeister (1671-1756), der var forfatter og præst i Hamborg. ⁸⁴ Dog bliver skriftet angivet under Neumeisters navn med en vis usikkerhed, idet der tilføjes at skriftet »nicht mit Sicherheit zugeschrieben«. ⁸⁵

Ifølge Rørdam kendte forfatteren ikke selv til forholdene i København, hvilket fremgår af omtalen af hofpræst Johannes Bartholomæus Bluhme (1681-1753), præsten ved Skt. Petri Anton Christoffer Rhon ⁸⁶ (1696-1774) og Vajsenhuspræsten Enevold Ewald (1696-1754), ⁸⁷ med tilføjelsen om sidstnævnte: »Rhone und Ewald sind mir ganz unbekannt«. ⁸⁸ Særligt Ewald var for prominent i samtiden til at gå ubemærket hen af en, der kendte til forholdene i byen. Til gengæld omhandler den første beretning noget, som Neumeister må have kendt fra første hånd: »der Buttlerischen Rotte«, ⁸⁹ en radikalpietistisk bevægelse, der blev

⁸² *Wohlgegründete Antwort*, fol. 1v.

⁸³ Rørdam 1907-1909, s. 800.

⁸⁴ Carl Rudolph Wilhelm Klose: *Lexikon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart*, bd. V, Hamborg 1870, s. 511. Eksemplarer af skriftet er også anført med Neumeister som forfatter i Det Kgl. Biblioteks bibliotekssystem.

Neumeister var i begyndelsen af sit præstevirke sympatisk for pietismen, men vendte sig senere imod P.J. Spener og pietismen, som han mente stred imod den lutherske lære. Klose 1870, s. 495.

⁸⁵ *Ibid.*, s. 511.

⁸⁶ Ludvig Helveg: *Den Danske Kirkes Historie efter Reformationen*, bd. II, København 1855, s. 864; A. Jantzen: »Rohn, Anton Christopher«, *Dansk Biografisk Lexikon*, bd. XIV, København 1900, s. 158. <https://runeberg.org/dbl/14/0160.html> (18.10.2024).

⁸⁷ Identificeret af Rørdam 1907-1909, s. 800.

⁸⁸ *Wohlgegründete Antwort*, fol. 2r.

⁸⁹ *Ibid.*, fol. 1v.

grundlagt af Eva von Buttlar. Hun levede omkring et årti i Altona frem til sin død i 1721,⁹⁰ og dermed samme område og tid som Neumeister.

At skriftet er antipietistisk og kritisk overfor de pietistiske konventikler i København, fremgår tydeligt i omtalen af herrnhutismens grundlægger, greve von Zinzendorf (1700-1760), der bedrev »Schwärmerey«, og som ifølge forfatteren skulle forblive i »Herrenhut oder wo sonst der Fanaticismus seinen Sitz hat«.⁹¹ En københavnsk konventikel, der blev afholdt af to kvinder, blev beskrevet som »der listige Griff des Satans, welcher sich in der Schlange zuerst an die Heva machte«.⁹² I skriftet udtaltes også, at Satan plantede sit ukrudt i Vajsenhuset.⁹³ Desuden tiltrak konventiklerne separatister, herunder socinianere.⁹⁴ Forfatteren var kritisk overfor herrnhutismen, konventiklerne⁹⁵ og andre separatistiske bevægelser, men også pietismen generelt, hvilket fremgår af afslutningen: »Gott wehre dem bösen Pietistischen Un-wesen mit seiner allmächtigen Hand«.⁹⁶

⁹⁰ I Skt. Paulli, Altona, udråbte hun ved dåben af sin søn denne som den nye Messias og proklamerede desuden, at barnets far var hendes mand, der 13 måneder forinden var død. Klaus Breuer: »Buttlar, Eva Margaretha von (1670-1721)«, *Theologische Realenzyklopädie Online*, Berlin, New York 2010. https://doi.org/10.1515/tre.07_498_1 (17.07.2024).

⁹¹ *Wohlgegründete Antwort*, fol. 1v-2r.

⁹² *Ibid.*, fol. 2r.

⁹³ *Ibid.*, fol. 2v.

⁹⁴ *Ibid.*, fol. 3r. Socinianismen var en bevægelse, der bl.a. forkastede treenighedslæren og Jesu guddom. Se Waclaw Urban: »Sozzini/Sozinianer (Socinus, 1525-1562)«, *Theologische Realenzyklopädie Online*, Berlin/New York 2010. https://doi.org/10.1515/tre.31_598_8 (16.07.2024). Derudover blev betegnelsen ofte brugt mod radikalpietister.

⁹⁵ F.eks. udtaler forfatteren, at Spener burde have holdt tilbage med konventiklerne, og at Spener selv havde erkendt sin fejl. *Wohlgegründete Antwort*, fol. 3v.

⁹⁶ *Ibid.*, fol. 4v.

Der kan trækkes linjer frem til reskriptet om fanatiske bøgers indførelse, der havde til hensigt at hindre udbredelsen af fanatisme og separatisme, som ifølge reskriptet kunne lede til »U-orden, Vildfarelse, Had, Forargelse«. ⁹⁷ I *Wohlgegründete Antwort* gives et eksempel på, at nogle studenter fra en konventikel »mit tumultuiren und [...] Gewalt« forstyrrede en andagt. ⁹⁸ Forfatteren anerkendte, at Ewald efter sigende havde irtettesat og udskammet de studerende, men påpegede, at irtettesættelsen ikke havde været »rechter Art gewesen«, da hele konventiklen burde være blevet irtettesat. ⁹⁹ Ifølge skriftet førte denne episode til, at prædikanter offentligt fra prædikestolen fremsatte stridigheder. ¹⁰⁰ Det kan i denne forbindelse bemærkes, at kongen i oktober 1733, et år efter *Wohlgegründete Antwort* blev skrevet, forbød landets præster at kritisere hinanden fra prædikestolen. Dette forbud kom få måneder efter skriftemålsstriden med Vartovpræsten Ole Hersleb (1692-1760), der mente, at absolutionen i skriftemålet stred mod Guds ord. Hersleb blev afskediget, og præsterne indbyrdes kritik af hinanden fra prædikestolen begyndte for alvor, f.eks. anklagede stiftsprovst Morten Reenberg (1660-1736) forskellige pietister, såsom Ewald, for falsk lærdom. ¹⁰¹

Netop denne baggrund bidrager til at forstå, hvordan et antipietistisk skrift som *Wohlgegründete Antwort* med dets kritik af højtstående præster og borgere blev anset for at have kunnet lede til stridigheder. ¹⁰² Politimester Torm beretter i sin efterretning, at skriftet var blevet udbredt i København, og at han siden fandt to eksemplarer hos bog-

⁹⁷ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 880

⁹⁸ *Wohlgegründete Antwort*, fol. 3r.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Jørgen Lundbye: *Kirkekampen i Danmark 1730-1746*, København 1947, s. 46f.

handler Lossius. Under det efterfølgende forhør forklarede Lossius politimesteren, at han i første omgang havde modtaget et par eksemplarer af skriftet med posten i august 1732, og at der i disse eksemplarer var nævnt personer med deres »fulde Navne«.¹⁰³ Efter eget udsagn solgte Lossius først skriftet offentligt, da han i januar 1733 modtog 25 eksemplarer, der kun nævnte personer ved deres forbogstaver, og han har i så fald været bevidst om, at der var en grænse for, hvad han kunne tillade sig at sælge.¹⁰⁴

Dog har det ikke været umuligt at identificere de anonymiserede personer ud fra deres begyndelsesbogstaver, og i et overstreget stykke af udkastet til den kongelige ordre lægges der vægt på, at »fornemme og hæderlige Folk [...] til deres Disreputation og Beskæmmelse« var nævnt ved navn i skriftet.¹⁰⁵ Selvom denne del af udkastet blev udeladt af den endelige ordre til politimester Torm, kan uddraget alligevel vise, at myndighederne var optagede af at hindre ærekrænkelse og beskæmmelse.

Ud over denne indholdsmæssige begrundelse for konfiskation af skriftet fremgår det også af politimesterens efterretning, at Lossius havde overtrådt den gældende cen-

¹⁰² Foruden Zinzendorf, Bluhme, Rhon og Ewald nævnes også to danske baronesser ved navn Sölendahl og Marschalck, P. J. Spener og nogle tyske professorer, »Budden und Walchen«. *Wohlgegründete Antwort*, fol. 2r-v. I forbindelse med tidligere forsøg på at bevare ro og hindre forsamlingerne nævnes Sjællands biskop Christen Worm (1672-1737) og politimesteren (der må være tale om Erik Torm). Ibid., fol. 4r.

¹⁰³ Rørdam 1907-1909, s. 802.

¹⁰⁴ Det fremgår ikke direkte af politimesterens efterretning, at de 25 eksemplarer var anonymiserede. Men hvis vi antager, at de to beslaglagte eksemplarer, som var anonymiserede, var blandt de 25 eksemplarer, peger det på, at skriftet i denne sending var anonymiseret. Se Rørdam 1907-1909, s. 802. Som Rørdam nævner, findes skriftet bevaret i både en anonymiseret og en ikke-anonymiseret udgave i det Det Kgl. Bibliotek. Ibid., s. 800-801.

¹⁰⁵ Ibid., s.805. Det er uvist, om kongen fik et anonymiseret eller ikke-anonymiseret eksemplar at se. Ibid., s. 803.

surlovgivning: »[At han] ikke uden Tilladelse ... burde sælge, langt mindre falholde, forinden han samme for Hans Kongl: Maj:ts høje Conseille, Biskoppen eller mig at havde fremvist og derpaa erholdet Tilladelse, efterdi jeg holdt samme for at være Pasqviller«. ¹⁰⁶ Det vil sige, at Lossius havde forbrudt sig mod gældende lovgivning ved ikke at have søgt om tilladelse til at sælge skriftet hos de rette instanser, og sagen mod Lossius giver således et indblik i, hvordan myndighederne greb ind over for brud på censurlovgivningen før reskriptet. Hvis skriftet havde været at karakterisere som et teologisk skrift, skulle Lossius have indsendt skriftet til censur først hos biskoppen, hvorefter Det Teologiske Fakultet havde skullet tage stilling, som forordnet i Danske Lov. ¹⁰⁷ Dog er politimesterens betegnelse af skriftet som »Pasqviller« afgørende, idet dette tyder på, at skriftet langt mere blev anset som et smædeskrift, hvilket også stemmer overens med den gennemstregede passage i den kongelige ordre, hvor der blev set alvorligt på skriftets ærekrænkende indhold. Derudover henviser politimesteren til Politiforordningen af 22. oktober 1701: 1. kapitel, 1. artikel, der befaler bogtrykkere »i dens Slutning, med forargelige Bøger imod Religionen og Regeringen som og imod gode Sæder at have Indseende«. ¹⁰⁸ Også dette understøtter skriftets natur som et smædeskrift.

Hvad Neumeister udtrykte om pietismen og konventiklerne i København, virker til at være sagen uvedkommende – med undtagelse af at det sandsynligvis var indholdet, der bragte det i myndighedernes søgelys. I sagen mod Lossius var omdrejningspunktet 1) den negative omtale af enkeltpersoner, og særligt 2) at Lossius ikke

¹⁰⁶ Rørdam 1907-1909, s. 802.

¹⁰⁷ Jf. afsnittet »Censurvæsnets opbygning«.

¹⁰⁸ Rørdam 1907-1909, s. 803

havde søgt den korrekte godkendelse, inden han satte skriftet til salg.

Den kongelige ordre henviste sagen til »Ober-Politi-Retten«. For det første skulle der rejses tiltale mod Lossius, så han »for Retten kunde blive tilholdt enten at skaffe Hjemmel til dette Skrift eller sin Uskyldighed med Ed at bekræfte«, og så han kunne blive idømt en straf for ikke at have »holdt sig Lovens Bydende efterrettelig«.¹⁰⁹ For det andet skulle retten vurdere, hvilke foranstaltninger der skulle gøres i forhold til skriftet. Sagen endte med konfiskering af samtlige eksemplarer af skriftet, og at Lossius blev idømt en bøde.¹¹⁰ Kongens standpunkt i sagen var, at en konfiskering ville være for lav en straf, hvilket fremgår af skrivelsen fra d. 9. februar.¹¹¹

Sagen mod Lossius giver et indblik i myndighedernes håndtering af brud på censurlovgivningen før reskriptet fra 1740. Sagen viser ligesom reskriptet et behov for at sikre, at den gældende censurlovgivning blev overholdt. Yderligere dokumenterer sagen, at også skrifter imod radikalpietisme og separatisme blev mødt af censur. Derved kan det tænkes, at begrebet fanatisme i reskriptet af 1740 også omhandler andre former for fanatisme end den pietistiske, såsom den ortodokse.

¹⁰⁹ Ibid., s. 804-805. Hjemmel til at sælge skriftet havde han næppe kunnet opnå, særligt grundet indholdet og den negative omtale af flere højtstående personer. Ud fra politimesterens efterretning ser eden ud til at have angået spørgsmålet om, hvorvidt Lossius vidste, hvem der havde sendt ham skrifterne. Dette afviste Lossius og var parat til at bekræfte det med ed. Ibid., s. 802.

¹¹⁰ Ibid., s. 806; *Catalogi Bibliothecæ Thottianæ*, bd. V. 2. del, København 1791, s. 509.

¹¹¹ Rørdam 1907-1909, s. 804.

IV. Reskriptets anledning og indhold

Udbredelsen af kvækerske skrifter

Inden vi gennemgår reskriptets indhold, vil vi redegøre for, hvilke konkrete omstændigheder der gav anledning til reskriptet. Reskriptet er med egne ord foranlediget af ulovlig import og salg af bøger trykt i udlandet, der enten var skrevet på dansk eller oversat til dansk.¹¹² Som det fremgår af Generalkirkeinspektionskollegiets indstilling, handlede det konkret om udbredelsen af kvækerske skrifter oversat til dansk:¹¹³

[I]n specie have [Vi] et Exempel i Moss Kiøbstædt i Norge, hvor der udi sidstafvigte Sommer er bleven udstrøet en Mengde dansk-verterede Quæker Skrifter, Robert Barclayi¹¹⁴ liden Catechismus, og hans store Apologia Theologica, begge accurat verterede og dansk trykte udi London 1738¹¹⁵

I sin undersøgelse af baggrunden for udsendelsen af reskriptet af 23. september 1740 skildrer Kornerup,¹¹⁶ hvordan biskop over Sjællands Stift og medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet Peder Hersleb (1689-1757) i 1739 via sognepræst syd for Christiania, Christian Grave (1700-1763), var blevet bekendt med tilstedeværelsen af

¹¹² RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 880.

¹¹³ Med henvisning til denne indstilling sætter Ludvig Koch udbredelsen af kvækerske skrifter i forbindelse med reskriptet af 23. september 1740. L. Koch: *Kong Christian den Siettes Historie*, København 1886, s. 133.

¹¹⁴ Robert Barclay (1648-1690) var en skotsk kvæker. Han var en meget ivrig forfatter af kvækerske skrifter og anses for at være kvækernes førende apologet. Asger Sørensen: »Robert Barclay«, *Den Store Danske*. https://denstoredanske.lex.dk/Robert_Barclay (16-07-2024).

¹¹⁵ Kornerup 1948-1950, s. 261.

¹¹⁶ Jf. Jakobsen 2011a, s. 28 note 124.

kvækerskrifter.¹¹⁷ Staten så mistænksomt på de kvækerske sekter, en form for radikal pietisme, der stillede sig stærkt kritisk over for samfundets ordninger, f.eks. militærtjeneste og organiseret kirkelighed. Derfor blev kvækernes lærdom, som bl.a. indeholdt en fornægtelse af nadveren,¹¹⁸ anset for at være kirkeopløsende.¹¹⁹ Et eksempel viser, at en kvæker i 1687 blev afhørt på rådhuset i Tønsberg og muligvis efterfølgende landsforvist, og det tyder på, at kvækere ikke fik lov til at bosætte sig i Fredericia.¹²⁰

I et brev til Hersleb dateret den 22. maj 1739 berettede Grave, at der blev importeret kvækerske skrifter fra England – og endnu værre, så var disse skrifter blevet oversat til dansk i London i 1738.¹²¹ Det bekymrede Grave at se, at bøgerne var faldet i god jord hos folket. Ifølge Grave var indholdet i disse skrifter forstyrrende for kongens ønske om pietistisk ensretning, og Grave havde erfaret, at disse kvækere var »owermaade forvildet, uvis og ureen«.¹²² Derfor udtrykte han håb om, at Hersleb ville lade dette gå videre til kongen med henblik på et forbud og konfiskation af disse kvækerske skrifter.¹²³

Allerede i 1707-1711 havde Johannes Trellund (1669-1735) som stiftsprovst over Akershus bemærket udbredelsen af kvækerske skrifter i området. Med henvisning til

¹¹⁷ Kornerup 1948-1950, s. 256-260. Peder Hersleb kendte Christian Grave fra sin tid som biskop over Akershus Stift (1730-1737). Ibid., s. 255-256. Grave var efter eget udsagn født i 1701, men både D. Thrap og Kornerup argumenterer for, at Graves fødselsår må have været 1700. D. Thrap: »Grave, Christian«, *Dansk biografisk Lexikon*, red. Carl Frederik Bricka, bd. VI, København 1892, s. 192-193; Kornerup 1948-1950, s. 254 note 2.

¹¹⁸ Kornerup 1948-1950, s. 219-220.

¹¹⁹ Ibid., s. 217.

¹²⁰ Ibid., s. 220-21.

¹²¹ Ibid., s. 256-260.

¹²² Ibid., s. 257.

¹²³ Ibid., s. 260.

denne erfaring rådede han senere kongen til at forbyde Barclays katekismus, da han i 1723 som professor ved Det Teologiske Fakultet i København skulle udtale sig om bogen. Betænkningen førte til udsendelsen af det kongelige reskript af 9. april 1723,¹²⁴ der påbød biskopper i Danmark og Norge at forbyde oversættelsen af Barclays katekismus og kræve eksisterende eksemplarer udleveret.¹²⁵ Trods dette indgreb fra kongens side i 1723 flød kvækerske skrifter stadig rundt over 16 år senere.

Hersleb tog Graves henvendelse alvorligt og præsenterede oplysningerne på Generalkirkeinspektionskollegiets møde den 2. juni 1739. Her blev det besluttet at indstille sagen for kongen, men først den 15. september 1740 lå den skriftlige indstilling klar.¹²⁶ Christian 6. godkendte Generalkirkeinspektionskollegiets anbefalinger om øget tilsyn med import af bøger trykt i udlandet, hvilket kom til udtryk i de to reskripter af 23. september 1740 til henholdsvis biskopper og stiftsamtmænd samt rektor og professorer ved Københavns Universitet.¹²⁷ Som det fremgår

¹²⁴ Reskriptet findes i RA, Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser, 1723-1724, nr. 95, fol. 65v-66v.
<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977076#268573,50822527> (19.10.2024). Den originale betænkning fra Det Teologiske Fakultet findes i RA, Danske Kancelli: Koncepter og indlæg til Sjællandske tegnelser, 1723 1 – 1723 6, under nr. 95.

<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=19977091#268669,50871625> (19.10.2024). En kopi af denne betænkning findes i RA, KU, TEO: Kopibog, 1717-1733, s. 1106.

<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=23253776#544330,90571134> (19.10.2024). For transskription af betænkningen, se Kornerup 1948-1950, s. 248-251.

¹²⁵ Ibid., s. 252. I sit brev til Hersleb omtalte Grave Barclays skrifter som »een Subtil blanding af sandhed og falskhed«. Ibid., s. 257-258.

¹²⁶ Ibid., s. 260-261.

¹²⁷ Ibid., s. 264.

af vores udgivne kilde, uddelegerede rektor opgaven til Det Teologiske Fakultet, og vi skal nu se nærmere på retningslinjerne, de forelagde boghandlerne i København.

De nye retningslinjer

Det Teologiske Fakultet fik til opgave at informere alle boghandlere i København om reskriptets otte punkter, som skulle fungere som »Regel og Rettesnoer«¹²⁸ i deres drift af boghandel. Ekstraktet gengiver disse punkter i forkortet form.

Første punkt (1.) påbød boghandlerne, som havde med de udenlandske bogmesser at gøre, at meddele Det Teologiske Fakultet, hvilke teologiske bøger, de havde indkøbt og bragt med tilbage til Danmark.¹²⁹

Andet punkt (2.) pålagde boghandlerne at sikre, at de bøger, som de havde til hensigt at indkøbe til deres boghandel, kom til gennemsyn hos Det Teologiske Fakultet. I løbet af fakultetets vurdering var det forbudt at sælge de pågældende bøger – dette måtte dog højst vare 2-3 dage.

Tredje punkt (3.) forbød boghandlerne at sælge bøger, der »*directe* ere skrevne for at forsvare *Separatismum*, at bespotte vor *Religion*, Guds Tieneste og *Sacramenta* ... og grove *Fanatiske Bøger*«. ¹³⁰ Det indskærpedes endvidere, at der ikke måtte sælges ucensurerede bøger til studenter: »da maae de aldeles ikke holdes fals, eller selges til nogen ubekjendt, som derved kunde forføres, i sær ikke til *Studentere*, ey heller til u-studerede Folk«. ¹³¹ Disse var nogle af de potentielt »farlige læsere«, som kunne skabe

¹²⁸ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 880.

¹²⁹ En tysk kilde fra 1740 nævner flere danske boghandlere, der importerede bøger fra Tyskland. Ilsøe 2001, s. 7. Dette viser, at import af udenlandske bøger forekom hyppigt.

¹³⁰ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 881.

¹³¹ Ibid.

uro.¹³² Dette har muligvis rod i, at de studerende på universiteterne primært kom fra det højere borgerskab med gode og stærke midler til at skabe en religiøs bevægelse mod statskirken, hvis de blev grebet af kirkefjendske tanker. Mange studenter indmeldte sig i løbet af 1740'erne f.eks. i den herrnhutiske brødremenighed, der også blev regnet for separatistisk.¹³³ De pietistiske konventikler, der også rummede studenter, blev ligeledes anset for at være farlige læsere i myndighedernes øjne. Sådanne lægmandsforsamlinger var et oplagt sted, hvor diskussionen af teologiske emner kunne føre til misforståelse, også selvom de måske blev udlagt af en teologisk student.¹³⁴ Denne frygt viste sig bl.a. i det tidligere nævnte forbud mod at udlægge Guds ord andre steder end i kirken fra 1732 og senere i Konventikelplakaten, der blev udstedt den 13. januar 1741 – kort efter udsendelsen af reskriptet om fanatiske bøgers indførelse. Konventikelplakaten illustrerer myndighedernes frygt for, at konventiklerne kunne skabe uorden og uroligheder, idet præster herefter skulle holde opsyn med konventiklerne. Samtidig var denne plakat også udtryk for, at tilslutningen til konventikler var svær at vende – de pietistiske konventikler forsøgte således integreret i den statskirkelige ordening under præsternes kontrol.¹³⁵

Boghandlerne fik imidlertid tilladelse til at sælge de bemeldte farlige bøger til lærde mænd, dannede folk, samt

¹³² Jakobsen 2011a, s. 27-29. Jf. omtalen af en sådan hændelse i *Wohlgegründete Antwort* i afsnittet »III. Sagen mod boghandler Johan Nicolai Lossius«.

¹³³ Christina Petterson, Sigrid Nielsby Christensen og Tine Ravnsted-Larsen Reeh: *Brødremenigheden. Herrnhuterne i København og Christiansfeld, samt missionen i Dansk Vestindien, Grønland og Trankebar*. København 2022, s. 36.

¹³⁴ Jakobsen 2011a, s. 28.

¹³⁵ Frederik Nygård: *Kristenliv i Danmark gennem hundrede Aar (1741-1840)*. København 1897, s. 439.

professorer og præster, der var i embede.¹³⁶ Denne gruppe måtte købe alle bøger, også de ucensurerede. Dette fremgår af reskriptets fjerde punkt (4.):¹³⁷

Dog skal det ikke være dem formeent at have nogle *exemplarier* deraf at selge til lærde Mænd, *Professorer*, Præster, som ere i Embede, eller saadanne som samler *Biblioteqver*, men ikke holde dem offentlig fall, eller lade dennem ligge for alles Øyne¹³⁸

Der blev altså skelnet mellem, hvem der måtte have adgang til ucensurerede bøger. Dette viser den hierarkiske samfundsstruktur under enevælden, men også, at det principielt ikke var lovoverholdelsen eller censuren, der var vigtig for myndighederne. Derimod var deres frygt, at forkerte og farlige bøger endte i de forkerte hænder, hvilket potentielt kunne føre til farligt oprør. Det var angiveligt for at kunne afværge separatistiske tanker og bevægelser fra udlandet, at man øgede tilsynet med bogimporten. Kongen og regeringen var ikke interesserede i, at den nu læsekyn-dige befolkning fik adgang til skrifter om frihedstanker, ekstreme (set fra et statskirkelig standpunkt), individualistiske eller kirkefjendske religiøse retninger. Omvendt viser reskriptet også, at man var bevidst om, at de lærde måtte have adgang til tidens nye tanker ude fra Europa.¹³⁹

Af femte punkt (5.) fremgår det, at boghandlerne ikke måtte indkøbe eller distribuere bøger fra udlandet til separatister. Dette peger på, at det i 1740 var separatisterne, der forvoldte kongen problemer.¹⁴⁰ Disse var nemlig ikke anført under censurbestemmelserne i Danske Lov. Myn-

¹³⁶ Petterson m.fl. 2022, s. 36.

¹³⁷ Dette punkt i reskriptet fremhæves og undersøges ligeledes af Kornerup, Jakobsen og Mchangama og Stjernfelt. Se Kornerup, s. 264-265, Jakobsen 2011a, s. 27-28 samt Mchangama og Stjernfelt, s. 116.

¹³⁸ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 881.

¹³⁹ Bach-Nielsen 2012, s. 343.

dighederne frygtede, at ucensurerede skrifter kunne forårsage »u-læmpe og Anstød for U-lærde og den gemeene Mand«,¹⁴¹ altså give almuen et kirkefjendtligt syn på statskirken og kongens enevældige magt ved at lade sig forføre af stridsskrifter eller misforstå teologiske skrifter.¹⁴² Som følgende bestemmelse i Danske Lov viser, fandtes der allerede lovgivning, der skulle forhindre dette:

Skulle og nogle Bøger i Kongens Riger og Lande trykkis, eller der trykte indføres, som kunde have Udseende til noget Oprør, eller imod Kongens Højhed, eller anden Ulempe foraarsage, da bør ikke alleeniste Personerne, som saadanne trykke, eller indføre, i højeste Maader at straffis ...¹⁴³

Det var altså allerede forbudt at trykke eller indføre bøger, der kunne forårsage ulempe på nogen måde, dog særligt mod kongen, og reskriptet gentager blandt andet netop denne bestemmelser fra Danske Lov: »med videre Straf for dem, som i vore Riger lader trykke eller andre Stæder trykte Bøger indføre, som kunde have udseende til nogen Oprør, være imod vores Højhed eller anden Ulæmpe foraarsage«. ¹⁴⁴

I sin gennemgang af periodens omorganisering af censuren bruger historiker Jesper Jakobsen netop reskriptet om fanatiske bøgers indførelse til at vise, at »man forbandt cirkulerende ikke-censurerede teologiske skrifter med uro og uorden«. ¹⁴⁵ Boghandlernes salg af ucensurerede bøger

¹⁴⁰ Johannes Pedersen ser udsendelsen af reskriptet på baggrund af myndighedernes stillingtagen og tiltag over for separatismen. Pedersen 1951, s. 198.

¹⁴¹ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 880.

¹⁴² Jakobsen 2011a, s. 7.

¹⁴³ DL 2-21-4, se Secher 1929, s. 369-370.

¹⁴⁴ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 880.

¹⁴⁵ Jakobsen 2011a, s. 7.

var ulovligt, og reskriptet understregede, at det gav anledning til »*Separatismum* og *Fanatismum*«, som ved sin udbredelse kunne forårsage »U-orden, Vildfarelse, Had[,] Forargelse, og hvad andet Ont der af meere kand flyde«. ¹⁴⁶ Det var ikke blot forstyrrende for censurmyndighederne, at der blev udgivet ucensurerede teologiske skrifter, men den egentlige årsag til at censuren skulle udøves så detaljeret, var den teologiske fare og den deraf afledte fare for hele statsorganismen.

Myndighedernes foranstaltninger for at sikre, at bøgerne ikke havnede i de forkerte hænder, blev beskrevet i punkt seks (6.) og syv (7.). Her fremgår det, at boghandlerne skulle angive navnene på dem, som de havde solgt »slige Bøger, som *Theologi* forbyder offentlig at selge«. ¹⁴⁷ Således kunne myndighederne holde styr på, hvor hvert eksemplar af disse farlige bøger var. Hvis boghandlerne havde solgt »slige« bøger til andre end de tilladte læsere (se punkt fire), »da skal ikke alleene alle de *exemplarer*, som de haver af den Bog være *confisqverede*, men Bogførerne skal end ogsaa betalt(e) tredobelt de Bøger, de have solt«. ¹⁴⁸ Bøgerne ville blive konfiskeret, og boghandlerne skulle betale en bøde, hvis de ikke overholdt de nye retningslinjer. Hvis det kom til kendskab, at boghandlerne bevidst og i skjul havde forsøgt at udbrede farlige bøger, ville de miste retten til »at holde Boglade«. ¹⁴⁹

Det ottende punkt (8.) påbød, at danske bøger, der var skrevet i riget, ikke måtte trykkes i udlandet, hvis de ikke var censureret korrekt i Danmark. Det ville med andre ord give samme straf at trykke en ucensureret bog i udlandet som i Danmark. Dette sidste punkt var nok tilføjet af to

¹⁴⁶ RA, KU, TEO: Kopibog, 1733-1745, s. 880.

¹⁴⁷ Ibid., s. 881.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Ibid., s. 881-882.

grunde; for det første for at undgå at danske separatistiske bøger gik uden om censuren ved at blive trykt i udlandet og derefter solgt i Danmark. For det andet kunne det være, at kongen ønskede at sende et signal til de omkringliggende lande om landets konfessionelle ståsted. Hvis der blev trykt flere danske separatistiske bøger i udlandet, kunne Danmark blive forbundet med separatistiske tanker, hvilket potentielt kunne skade kongens og landets politiske samarbejdsaftaler.

Det Teologiske Fakultet forelagde punkterne for boghandlerne i København, der forpligtede sig skriftligt på at indrette sig efter dette. Ved underskriver Jacob Preuss' faldit i 1741 fandt man 69 eksemplarer af en prædiken af Pastor Grothausens, som ellers var erklæret kritisk over for kongen og statsmagten.¹⁵⁰ Disse har formentligt været indkøbt med henblik på videresalg.

Konklusion

Reskriptet om fanatiske bøger indførelse giver et godt indblik i censurvirkomheden i Danmark-Norge op til 1740. Det viser behovet for et skærpet tilsyn med boghandlere for at sikre overholdelsen af den gældende censurlovgivning indeholdt i Danske Lov af 1683, der i nogen grad videreførte bestemmelserne fra Kirkeordinansen 1537/39.

Reskriptet belyser desuden kongens og statskirkens kamp mod separatistiske vækkelser og deres frygt for de mulige følger af separatistiske og fanatiske tanker i befolkning og kirke. Det er et udtryk for, at den voksende tilslutning til vækkelserne truede statskirken, hvilket også truede kongens magt. Censurering af bøger var således et vigtigt anliggende for kongen.

¹⁵⁰ Jakobsen 2011a, s. 32.

Reskriptet bevidner desuden om bøgers indflydelse i samfundet, særligt bøger fra udlandet. Med styrkelsen af befolkningens læsefærdigheder så kongen og myndighederne sig også nødsaget til at føre tilsyn med, hvilke oplysninger og bøger befolkningen fik adgang til. I reskriptet er det tydeligt, at myndighederne med uddybende retningslinjer stræbte efter at hindre udbredelsen af separatistiske og fanatiske bøger, der strømmede ind i Danmark-Norge uden om censurvæsenet.

Ekstraktet, der gengiver reskriptets otte punkter i forkortet form, er underskrevet af københavnske boghandlere. Boghandlerne accepterede således den skærpede praksis omkring censur af teologiske bøger.

Sagen mod boghandler Lossius giver et konkret eksempel på, hvordan myndighederne greb ind over for brud på censurlovgivningen. I sagen mod Lossius synes skriftets ærekrænkende indhold at forklare myndighedernes indgriben og engagement i sagen. Derudover viser sagen, at myndighederne også greb ind over for stridbare ortodokse skrifter og ikke blot bøger af radikalpietistisk indhold, som det senere reskript ellers kunne give indtryk af.

Ikke desto mindre har myndighedernes bekymring over udbredelsen af kvækerske skrifter i Norge været en konkret anledning til reskriptet. De kvækerske skrifter var indført i Norge via England og blev anledning til at skærpe tilsynet med bogsalg på tværs af riget og i hovedstaden.

Slutteligt må vi konkludere, at reskriptet er et produkt af sin tid og må anskues i lyset heraf. Tiltaget havde til formål at hindre udbredelsen af fanatiske og separatistiske bøger. Det var et forsøg på at beskytte statskirken og dens fastlæggelse på hallepietismen, såvel som kongemagten. Reskriptet viser yderligere, hvilken magt – og dermed fare – det skrevne ord ansås for at have, og at det i værste fald

kunne medføre vildfarelse og uro i kirken såvel som befolkningen. Reskriptet er ligesom det pietistiske Generalkirkeinspektionskollegie et udtryk for en daværende dobbelt kurs i trossager: på den ene side ønskede man at være tolerant, på den anden side ønskede man at skabe et værn mod fanatisme. Egentlig var det et udtryk for en samling af magten hos kongen og den hallensiske pietisme. Det skulle sikre, at folket fik udvist en vis tolerance i trossager, men ikke så meget, at det ledte til oprør mod kongen og kirken. Det betød, at den enkelte borger fik mere frihed og ansvar for sig selv og sine handlinger. Men det var stadig frihed under et ansvar, der i sidste ende lå hos kongen – for egen og landets vindings skyld.

Summary

This article offers a transcription and analysis of a rescript issued by the Danish king Christian VI to booksellers in Copenhagen. Issued on 23 September 1740, the rescript ordered the booksellers to stop selling, printing, and importing separatist or fanatic books. Starting with an overview of the censorship in Denmark-Norway in the 1730-1740s, we cover how Christian VI made certain arrangements to protect the official church and his absolute power against separatist movements. We include two cases as examples on how censorship was done practically before the rescript was issued. In these cases, books were imported from foreign countries without consulting censorship authorities – even though there were clear legal restrictions concerning censorship in the Danish Law of 1683. These examples show that uncensored books were flourishing despite the legal restrictions. Thus, they might provide insight into the reasons for issuing the rescript – the booksellers needed a sharp reminder on the legal

matters. We contend that the rescript is a product of its time and is an attempt to stop separatist movements from spreading in order to protect the state church and the power of the king. The rescript shows the importance and effect of literary (maybe even more so theological) works of the time. The king feared that separatist and fanatic thoughts could lead to unrest and disorder – in the worst case, this could lead the population into rebellion against the church and the king.